

Reconstructing the Islamic Banking System through the Framework of Systemic Fiqh and Financial Governance: Challenges, Adaptation, and Policy Pathways

Seyed Nima Noorouzi ¹ , Azizullah Fahimi ²

1. Department of Jurisprudence and Law, Faculty of Sciences and Islamic Knowledge, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. E-mail: n.norouzi9837@iau.ir

2. Associate Professor of Private Law, Faculty of Law, University of Qom, Qom, Iran. (Corresponding Author). E-mail: m.m.azizollahi@qom.ac.ir

Received: 2025-12-20	How to cite this article: Noorouzi, S. N., & Fahimi, A. (2026). Reconstructing the Islamic Banking System through the Framework of Systemic Fiqh and Financial Governance: Challenges, Adaptation, and Policy Pathways. <i>Research Journal on Business Law and Investment</i> , 1(2) (2): 58-76.
Revised: 2026-01-03	
Accepted: 2026-01-12	
Available Online: 2026-03-06	

Introduction

Despite the enactment of the Law on Usury-Free Banking Operations, Iran's banking system continues to face serious challenges in achieving the objectives of Islamic economics and genuinely eliminating usury (riba). Repeated criticisms by senior religious authorities and experts regarding the persistence of usurious practices—manifested in formalistic contracts and fixed profit rates—attest to this systemic inefficiency. The quasi-usurious performance of banks and its consequences have intensified the need for a fundamental reassessment of this institution as the central pillar of capital circulation. Evidence suggests that partial implementation of legislation and inconsistent interpretations of key concepts have undermined public trust and reduced the effectiveness of the financial system. This situation necessitates a paradigmatic shift from “micro-fiqh” to “systemic fiqh (fiqh al-nizām)” and the adoption of a holistic approach to redefining the legal and operational structure of banking in light of the objectives of Sharia (maqāṣid al-sharī‘a). The primary aim of this study is to propose a comprehensive model for reconstructing Iran's monetary and banking system based on the systemic fiqh approach and drawing upon the economic thought of Ayatollah Shahabadi. The research seeks to critique and move beyond the ineffective “non-contradiction” method, which has led to the formalization of contracts and the persistence of usurious logic. Subsidiary objectives include designing a novel model in which “religious brotherhood” replaces the “usury-centered organizing principle” as the legal foundation of financial relations; proposing operational strategies such as the policy of “‘Idda and ‘Udda” to strengthen internal economic capacity; introducing the “Khummasi Company” as a community-based investment mechanism operating under the supreme supervision of the Guardian Jurist (Walī al-Faqīh); and examining the challenges of aligning modern banking instruments—such as Islamic letters of credit—with international standards while offering pathways for normative convergence. The ultimate goal is to ensure efficiency, economic independence, and the genuine eradication of usury through a transition toward faith-based democratic financial governance.

Methods

This study employs the methodology of systemic fiqh, inspired by Ayatollah Shahabadi's approach of "formation and innovation." Unlike the conventional "non-contradiction" method, which merely seeks to ensure that conventional instruments do not explicitly violate Islamic jurisprudence, this approach treats fiqh as a generative source for designing a distinct economic system. The research methodology integrates in-depth theoretical analysis of systemic fiqh foundations, examination of Islamic economic thought—particularly Shahabadi's perspectives—and legal-practical analysis of banking instruments. Within this holistic and system-building framework, various dimensions of financial governance—including legal foundations, institutional structures, operational tools, and requirements for international alignment—are examined. The data sources include classical fiqh texts, legal documents, domestic banking directives, and international regulations such as UCP 600.

Findings

The findings reveal that the root cause of inefficiency in Iran's banking system lies in reliance on the "non-contradiction" approach and the dominance of a usury-centered organizing logic, which has resulted in the formalization of contracts and the persistence of usurious substance. In contrast, systemic fiqh proposes "religious brotherhood" as the foundational substitute and the new organizing principle of the Islamic financial system. To translate this ethical norm into a legally binding rule, the mechanism of an "external binding contract" (*'aqd khārij lāzim*) is introduced, enabling values such as justice and fairness to acquire legal enforceability through contractual stipulations. At the operational level, the "Khummasi Company" is proposed as an innovative model of community-based financing. This financial institution is established on public participation and collective credit, operating under the supreme oversight of the Guardian Jurist. Its profit distribution mechanism allocates net returns (after costs) into five portions: three shares to investors, one share to a Qard al-Hasan fund, and one share to religious advancement and outreach activities. By mobilizing small-scale capital and channeling it into productive sectors (agriculture, industry, and trade), this model creates an inseparable link between financial returns and social responsibility. The overarching financial governance strategy in this model is articulated through the policy of "'Idda and 'Udda." "'Idda acquisition" refers to cultivating and organizing a committed and skilled human capital network bound by religious brotherhood, while "'Udda preparation" denotes the strategic mobilization of material and financial resources in pursuit of collective welfare and economic independence. The strategic primacy of 'Idda over 'Udda is regarded as essential for preventing corruption and resource misallocation. Regarding international banking instruments, the study identifies existing tensions in aligning Islamic letters of credit with standards such as UCP 600, including issues related to the permissive nature of the *ju'alah* contract versus the binding character of letters of credit, as well as the bank's dual role as agent and guarantor. The proposed solution involves leveraging flexible contractual mechanisms (such as innominate contracts under Article 10 of the Iranian Civil Code) and the participatory Khummasi Company model in designing Islamic letters of credit, thereby preserving Sharia principles while achieving the necessary convergence with global commercial norms.

Conclusion

The study concludes that overcoming the current crisis in Iran's banking system requires a paradigmatic transformation and a shift from superficial reforms toward foundational reconstruction grounded in systemic fiqh. By replacing "usury" with "brotherhood" as the organizing principle, introducing the Khummasi Company as a community-based financial institution, and establishing financial governance based on the "'Idda and 'Udda" strategy, the proposed model offers a comprehensive framework for realizing authentic Islamic banking. Implementation of this model would not only facilitate the genuine elimination of usury and remove formalism from financial contracts, but also enhance public participation, redirect capital toward productive sectors, and institutionalize high-level Sharia oversight—thereby ensuring economic independence and strengthening financial resilience against external threats. Intelligent convergence with international standards within a Sharia-compliant framework could further position Iran as a leading model of faith-based democratic financial governance in the Islamic world.

English Keywords: Systemic Fiqh, Islamic Banking, Letters of Credit, Khummasi Company, Islamic Letter of Credit.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

باز آفرینی نظام بانکداری اسلامی با رویکرد فقه نظام و حکمرانی مالی: چالش‌ها،

تطبیق و راهکارها

سید نیما نوروزی^۱، عزیزالله فهیمی^۲ ✉

۱. گروه فقه و حقوق، دانشکده علوم و معارف، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: n.nima1376@gmail.com

۲. دانشیار حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: hopechicharellloodv57@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

این پژوهش با هدف بازآفرینی نظام پولی و بانکی ایران بر پایه رویکرد «فقه نظام» و اندیشه‌های اقتصادی آیت‌الله شاه‌آبادی تدوین شده است. مسئله اصلی، ناکارآمدی روش «عدم مغایرت» در اسلامی‌سازی بانکداری است که منجر به صوری‌سازی عقود و استمرار روح ربوی شده است. این مقاله با اتکا به روش «تکوین و ابداع»، مدلی نوین پیشنهاد می‌دهد که در آن «اخوت دینی» به‌عنوان زیربنای حقوقی، جایگزین «نخ تسبیح ربا» می‌گردد. راهبردهای عملیاتی این مدل شامل سیاست «عده و عده» برای تقویت ساخت درونی قدرت و الگوی «شرکت مخمس» برای جذب سرمایه‌های مردمی تحت نظارت عالیه ولی‌فقیه است. همچنین، در بخش کاربردی، چالش‌های تطبیق اعتبارات اسنادی اسلامی با استانداردهای بین‌المللی (UCP 600) واکاوی شده و راهکارهای همگرایی هنجاری جهت تسهیل تجارت خارجی ارائه شده است. نتایج نشان می‌دهد که گذار از بانکداری فردمحور به نظام حکمرانی مالی مردم‌سالار دینی، علاوه بر حذف واقعی ربا، کارآمدی و استقلال اقتصادی نظام را تضمین می‌کند.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۲۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۱/۲۳

کلیدواژه‌ها: فقه نظام، بانکداری اسلامی، اعتبارات اسنادی، شرکت مخمس، اعتبار اسنادی اسلامی.

استناد: نوروزی، سید نیما و فهیمی، عزیزالله (۱۴۰۴). بازآفرینی نظام بانکداری اسلامی با رویکرد فقه نظام و حکمرانی مالی: چالش‌ها، تطبیق و راهکارها. حقوق کسب و کار و سرمایه‌گذاری، ۱(۲) (پیاپی ۲)، ۷۶-۵۸.

<http://doi.org/10.82466/jbli.2026.1228847>

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی.

مقدمه

نظام بانکداری در جمهوری اسلامی ایران، علی‌رغم گذشت بیش از چهار دهه از تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا، همچنان در دستیابی به اهداف اقتصاد اسلامی و حذف واقعی ربا با چالش‌های جدی مواجه است. نقد مراجع عظام تقلید و متخصصان بر مشروعیت شیوه‌های موجود، نشان‌دهنده استمرار روح بانکداری ربوی در قالب قراردادهای صوری و تعیین نرخ بهره ثابت است (موسویان و میثمی، ۱۳۹۲: ۵۸۹). عملکرد «شبه ربوی» بانک‌ها و پیامدهای ناشی از آن، ضرورت بازنگری بنیادین در این نهاد را به‌عنوان رکن اصلی جریان سرمایه دوجندان کرده است (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۴: ۱۰۴؛ السان، ۱۳۹۱: ۲۱). بررسی‌ها نشان می‌دهد که اجرای ناقص قوانین و برداشت‌های متناقض از مفاهیم کلیدی، موجب کاهش اعتماد عمومی و کارآمدی نظام مالی شده است. این وضعیت ایجاب می‌کند که با رویکردی نوین، ساختار حقوقی و عملیاتی بانک بر اساس اهداف شریعت بازتعریف شود (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۸۱).

تحول مطلوب در نظام بانکی نیازمند چرخش پارادایمیک از «فقه خرد» به «فقه نظام» است (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۱۰). رویکردی که به‌جای پاسخگویی صرف به مسائل فردی، به دنبال نظم‌بخشی به کلان‌ساختارهای جامعه بر مبنای شریعت می‌باشد (صدر، ۱۳۸۹: ۵-۹؛ عیوضلو، ۱۳۹۲: ۵۹). مشکل اصلی در دهه‌های گذشته، اتکای مفرط بر «روش عدم مغایرت» بوده است که در آن، تنها تلاش می‌گردد ابزارهای بانکداری متعارف غربی فاقد مخالفت صریح با فقه باشند (موسویان و میثمی، ۱۳۹۲: ۶۰۶). این روش قادر به تأمین اصول اساسی همچون حرمت خلق پول و جلوگیری از انحصار سرمایه نیست (مادشاهی، ۱۳۹۵: ۵۱). در مقابل، فقه نظام با نگاهی کل‌نگر، فقه را نه صرفاً ناظر، بلکه منبع تولید نظام اقتصادی می‌داند تا هم‌خوانی اجزاء نظام مالی با مقاصد شریعت تضمین گردد (اراکی، ۱۳۹۲: ۵۸؛ میرمعزی، ۱۳۹۲: ۵).

در مسیر بازآفرینی نظام مالی، آراء راهبردی آیت‌الله شاه‌آبادی به‌عنوان یکی از پیشگامان فقه نظام، چارچوبی منحصربه‌فرد برای استحکام اقتصادی فراهم می‌آورد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۳). ایشان علت اصلی نابسامانی‌ها را حاکمیت نظام‌های بیگانه و جهل به امور اجتماعی اسلام دانسته و بر لزوم ابداع نهادهای مالی متمایز تأکید ورزیده‌اند (یوسفی، ۱۳۹۴: ۸۷). شاه‌آبادی مبنای هستی‌شناسی الگوی خود را بر «فطرت» و «توحید عملی» بنا نهاده و معتقد است فعالیت‌های اقتصادی باید به‌گونه‌ای تنظیم شوند که بستر توحید برای عموم مردم فراهم گردد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۹۲). از منظر ایشان، برخلاف نظام سرمایه‌داری که بر قهر و غلبه استوار است، نظام اسلامی باید بر مدار «عدالت» و «تعاون» حرکت کند (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۳).

پیشینه پژوهش در حوزه بانکداری اسلامی با آثاری همچون «البنک اللاربیوه» شهید صدر و مطالعات موسویان و میثمی غنا یافته است (صدر، ۱۳۹۰: ۴۳۸؛ موسویان و میثمی، ۱۳۹۲: ۷). همچنین پژوهشگران معاصر در واکاوی اندیشه‌های شاه‌آبادی، به مفاهیم کلیدی نظیر «سیاست عده و عده» و «شرکت مخمس» پرداخته‌اند (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۷۸؛ یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۴). با این حال، خلأ بزرگی در پیوند میان این آراء نظری با ابزارهای مدرن نظیر «اعتبار اسنادی» و استانداردهای بین‌المللی (یوسی‌پی ۶۰۰) مشهود است. بسیاری از دستورات عمل‌های داخلی به دلیل عدم انطباق با ماهیت واقعی عملیات بانکی، به معاملات صوری منجر شده و وجهه بین‌المللی نظام بانکی کشور را تحت تأثیر قرار داده‌اند (خادمان، ۱۳۸۸: ۵۱).

نوآوری این پژوهش در ارائه مدل جامع بازآفرینی بانک بر پایه روش «تکوین و ابداع» است که فراتر از اصلاحات روبنایی گام برمی‌دارد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۸۷). این مطالعه با ترکیب روش‌شناسی فقه نظام و راهبرد «عده و عده»، می‌کوشد نظام پولی را به‌عنوان نهادی جوشیده از «اخوت دینی» بازتعریف کند که در آن، اخلاق از طریق «عقد خارج لازم» به یک الزام حقوقی تبدیل می‌شود (یوسفی، ۱۳۹۴: ۹۹). در این مدل، «شرکت مخمس» به‌عنوان الگوی عملیاتی تأمین مالی پیشنهاد می‌گردد که با نظارت ولی‌فقیه، مانع از فساد و تضییع حقوق عامه شده و سهم عقود مشارکتی را افزایش می‌دهد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۶۰؛ یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۵).

هدف اصلی این تحقیق، تدوین چارچوبی برای حکمرانی مالی اسلامی است که ضمن حذف واقعی ربا، کارآمدی تجارت و جذب سرمایه را تضمین نماید. در این راستا، بازتعریف مفاهیم بانکی، اصلاح ساختار قانونی و منع بانک‌ها از بنگاهداری مستقیم به‌عنوان راهکارهای کلیدی دنبال می‌شود. نهایتاً پژوهش حاضر درصدد است ثابت کند که با گذار به نظام «مردم‌سالار دینی» در عرصه اقتصاد و استفاده از ظرفیت‌هایی چون «دبیرخانه جامع تحول بانکی»، می‌توان به استقلال و استحکام ساخت درونی قدرت دست یافت. تحقق این اهداف، مستلزم همگرایی میان مراجع فقهی، قانون‌گذاران و مدیران بانکی برای اجرای اصلاحات ساختاری و فرهنگی پایدار است.

۲. واکاوی مفاهیم بنیادین در حکمرانی مالی اسلامی

فقه در تعریف مشهور و سنتی، به علم به احکام شرعی مکلفین از طریق ادله تفصیلی اطلاق می‌گردد که عمدتاً ناظر بر ابعاد فردی زندگی مؤمنان است. با این حال، در مواجهه با پیچیدگی‌های تمدن معاصر و ضرورت اداره جامعه بر مبنای توحید، تفکیک میان «فقه خرد» ناظر بر تکالیف فردی و «فقه کلان» یا «فقه نظام» ناظر بر تکالیف «مکلف کلان» یعنی جامعه و نهادهای حاکمیتی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر یافته است. این مفهوم، نه صرفاً مجموعه‌ای از احکام پراکنده، بلکه ناظر بر نظم‌بخشی به رفتارهای جمعی بر مبنای شریعت است و می‌کوشد نظامات اجتماعی را در عرصه‌های سیاست، اقتصاد و فرهنگ به‌صورت هماهنگ و در قالب نظامات اجتماعی تبیین کند (صدر، ۱۳۸۹: ۵).

اجتهاد در چارچوب فقه نظام، توان کشف اصول و ساختارهای حاکم بر کل یک نظام اجتماعی را دارد و از نگاه جزیره‌ای به احکام اجتناب می‌ورزد. در این پارادایم، هر حکم فقهی باید در تناسب و هماهنگی با سایر اجزای نظام دیده شود تا از تهافت درونی ساختارها جلوگیری شده و کارآمدی نظام مالی بر اساس مقاصد شریعت تضمین گردد (اراکی، ۱۳۹۲: ۱۶). بر این اساس، فقه نظام با تأکید بر پیوند میان اجزای نظام مالی و ملاحظات کلان اقتصادی، چارچوبی اصیل برای ارتقای کارآمدی بانکداری اسلامی و حکمرانی مالی فراهم می‌آورد (عیوضلو، ۱۳۹۲: ۵۹).

روش‌شناسی فقه نظام در مهندسی نظامات مالی، فراتر از روش‌های حداقلی نظیر «روش عدم مغایرت» گام برداشته و فقه را به‌عنوان منبع تولید و طراحی نظام اقتصادی به کار می‌گیرد. این روش با ترکیب دقیق مبانی فکری اسلام، ارزش‌های ایمانی و ظرفیت کامل فقه جواهری، الگویی ارائه می‌دهد که نه به تغییرات صوری، بلکه به تحول بنیادین در ساختار و اهداف نظام بانکی می‌اندیشد (میرمعزی، ۱۳۹۲: ۵). در حقیقت، فقه نظام با نگاهی کل‌نگر، زمینه‌ساز تحقق واقعی بانکداری اسلامی در قالب یک نظام یکپارچه و هماهنگ با اهداف عدالت محور اقتصاد اسلامی است (موسویان و میثمی، ۱۳۹۲: ۳۰).

۲-۱. ربا و چالش‌های شرعی در عقود بانکی

ربا در اصطلاح فقه امامیه و حقوق ایران، به دریافت اضافه بر اصل مبلغ توافق شده در یک معامله ناشی از عقد قرض یا مبادله دو کالای هم‌جنس که مکمل و موزون باشند، اطلاق می‌گردد. برای تحقق این مفهوم، شروطی همچون وجود دریافت زیاده، توافق قبلی بر این اضافه و عدم پذیرش ریسک یا ضرر از سوی صاحب سرمایه ضروری است. ربا در تضاد ماهوی با عقود نافی چون بیع و اجاره قرار دارد؛ چرا که در قرض ربوی، تمام ریسک از سرمایه حذف شده و سرمایه به یک وجود اعتباری فاقد خطر تلف تبدیل می‌گردد که همین امر منشأ ظلم و استثمار است (مطهری، ۱۳۵۸: ۱۸).

از منظر فقهی، ربا نظام طبیعی جامعه را مختل نموده و موجب اضمحلال روابط بر پایه احسان و تعاون می‌گردد. علت تحریم ربا در قرآن کریم و روایات معصومین (ع)، جلوگیری از فقر، بی‌عدالتی و فساد اقتصادی ذکر شده است. در نظام بانکی متعارف، بهره به‌عنوان بهای استفاده از پول شناخته می‌شود، اما در فقه نظام، هرگونه سود ثابت و توافق شده پیشینی بر قرض، مصداق بارز ربا و محاربه با خدا تلقی می‌گردد. در حقوق معاصر، برخی میان بهره بانکی و ربا تفکیک قائل شده و عده‌ای دریافت زیاده را متأثر از ارزش زمانی پول و تورم می‌دانند. با این حال، تحلیلگران فقه نظام معتقدند که ربا منجر به ایجاد فاصله طبقاتی و تعطیلی

قرض الحسنه می‌گردد. لذا حذف واقعی ربا مستلزم آن است که بانک از نقش مقرض محض خارج شده و در قالب عقود مشارکتی واقعی، ریسک فعالیت اقتصادی را بپذیرد تا سود حاصله مشروعیت یابد (صمصامی و داوودی، ۱۳۸۹: ۳۶).

۲-۲. اعتبار اسنادی اسلامی و انطباق با استانداردهای نوین

اعتبار اسنادی به‌عنوان یک شیوه پرداخت در معاملات داخلی و بین‌المللی، سازوکاری است که بانک‌ها جهت کاهش ریسک و ایجاد اطمینان میان خریدار و فروشنده ابداع کرده‌اند. در مقررات بین‌المللی یوسی پی ۶۰۰، این ابزار به‌عنوان تعهد قطعی و برگشت‌ناپذیر بانک گشایش‌کننده نسبت به پرداخت اسناد ارائه‌شده منطبق با شرایط اعتبار تعریف شده است. دو اصل بنیادین «استقلال اعتبار اسنادی از قرارداد پایه» و «اصل تطابق دقیق اسناد»، ارکان اصلی این نهاد حقوقی را در حقوق تجارت بین‌الملل تشکیل می‌دهند (خادمان، ۱۳۸۸: ۴۱).

در نظام بانکی ایران، برای انطباق این ابزار با موازین فقه امامیه، از عقود معینی چون جعاله، مرابحه و استصناع استفاده می‌شود که انتخاب هر یک به هدف متقاضی بستگی دارد. با این حال، به‌کارگیری عقد جعاله در اعتبار اسنادی با چالش‌هایی مواجه است؛ از جمله اینکه جعاله عقدی جایز است، در حالی که اعتبار اسنادی طبق عرف بین‌الملل باید ماهیتی لازم و غیر قابل فسخ داشته باشد. همچنین، تلقی بانک به‌عنوان وکیل متقاضی در خرید کالا در بسیاری از موارد جنبه صوری داشته و با رویه‌های جهانی در تعارض است (ذوقی، ۱۳۹۴: ۲۱).

تطبیق اعتبار اسنادی با موازین فقه نظام ایجاب می‌کند که این ابزار نه صرفاً یک قرارداد فنی، بلکه بخشی از نظام همکاری اقتصادی در راستای تسهیل تجارت باشد. تفاوت در ماهیت حقوقی تعهدات بانک در قبال ذی‌نفع و متقاضی، ضرورت بازنگری در دستورالعمل‌های داخلی را جهت همسویی با استانداردهای جهانی و حفظ اصول شرعی دوچندان کرده است. استفاده از ظرفیت ماده ۱۰ قانون مدنی برای انعقاد قراردادهای نامعین، می‌تواند راهکاری برای حل تعارض میان جایز بودن برخی عقود فقهی و لزوم قطعی بودن اعتبارات اسنادی باشد.

۲-۳. شرکت مخمس و الگوی مشارکت مردمی

شرکت مخمس، الگوی پیشنهادی در اندیشه اقتصادی آیت‌الله شاه‌آبادی است که برای نخستین بار جهت مبارزه با رباخواری و تقویت بنیان‌های تعاون اجتماعی طراحی گردیده است. این نهاد مالی بر پایه مشارکت عمومی مردم و با نظارت عالیه ولی فقیه شکل می‌گیرد و اعتبار آن ناشی از اجتماع و اراده عمومی است، برخلاف بانک‌های متعارف که بر اصالت فرد بنا شده‌اند. هدف اصلی این نهاد، گسترش عدالت، رفع فقر، استقلال اقتصادی و تأمین مالی پروژه‌های مولد در بخش‌های زراعت، صنعت و تجارت است (یوسفی، ۱۳۹۴: ۸۷).

ساختار توزیع منافع در شرکت مخمس به‌گونه‌ای است که پس از کسر هزینه‌ها، سود حاصله به پنج بخش تقسیم می‌گردد؛ یک پنجم به صندوق قرض‌الحسنه، یک پنجم به اعتلای دین و تبلیغ و سه پنجم باقی‌مانده به صاحبان سرمایه تعلق می‌گیرد. این الگوی توزیع، وجه تسمیه شرکت به «مخمس» را تبیین نموده و نشان‌دهنده پیوند عمیق میان فعالیت اقتصادی و مسئولیت‌های اجتماعی و دینی است. در این مدل، برخلاف نظام‌های سرمایه‌داری، سود انحصاری هدف نیست، بلکه جریان یافتن ثروت در بدنه جامعه اولویت دارد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۵۸).

حکمرانی مالی در این الگو مستلزم مدیریت و نظارت عالیه مجتهد عادل (ولی فقیه) بر فعالیت‌های شرکت است تا از تضییع حقوق عامه و بروز فساد جلوگیری شود. ارکان شرکت شامل هیئت عامل، امین شرکت و ادارات تخصصی است که همگی باید تحت اشراف رئیس حاکمیت اسلامی عمل نمایند. این ساختار مردم‌سالار دینی، با جایگزینی اخوت به‌جای رقابت حذفی، بستری برای فعالیت اقتصادی پایدار و مقاوم در برابر تهدیدات بیرونی فراهم می‌آورد (جمشیدبها و قربی، ۱۳۹۸: ۸۱).

۳. چارچوب روش‌شناختی فقه نظام در مهندسی نظامات مالی

فقه در تعریف مشهور خود، علم به احکام افعال مکلفین از طریق ادله تفصیلی است؛ اما در مواجهه با تمدن معاصر، تفکیک میان «فقه خرد» ناظر بر تکالیف فردی و «فقه کلان» یا «فقه نظام» ناظر بر تکالیف «مکلف کلان» (جامعه) ضرورتی اجتناب‌ناپذیر یافته است (صدر، ۱۳۸۹: ۵-۹). فقه نظام می‌کوشد رفتار جمعی جامعه را بر مبنای شریعت هماهنگ نموده و احکام را در قالب نظامات اجتماعی تبیین کند. در این حوزه، اجتهاد صرفاً به استنباط احکام پراکنده نمی‌پردازد، بلکه توان کشف اصول و ساختارهای حاکم بر کل یک نظام اقتصادی یا سیاسی را از منابع وحیانی داراست (اراکی، ۱۳۹۲: ۱۶).

رایج‌ترین روش در طراحی بانکداری اسلامی تاکنون، «روش عدم مغایرت» بوده است که طی آن، عملیات بانکداری متعارف به صورت مجزا به فقه عرضه و در صورت عدم تضاد با قواعد، تأیید می‌گردد (موسویان و میثمی، ۱۳۹۲: ۳۰). این روش با نقدهای جدی روبروست؛ چرا که بر پایه نظام سرمایه‌داری بنا شده و قادر به تأمین اهداف اصیل اسلام نظیر حرمت خلق پول و جلوگیری از انحصاری شدن ثروت نیست (مادرشاهی، ۱۳۹۵: ۵۱). در واقع، مشروعیت فردی یک عقد لزوماً به معنای مشروعیت آن در سطح نظامات کلان و سیاست‌گذاری‌های اجتماعی نیست (مادرشاهی، ۱۴۰۰: ۱).

در مقابل، «روش جامع فقه نظام» اجتهادی سیستمی را پیشنهاد می‌دهد که بر چهار ضلع مبنای فکری، دانش اقتصاد، سنت‌های الهی و فقه اسلامی استوار است (عیوضلو، ۱۳۹۲: ۵۹). این روش، فقه را نه صرفاً ناظر بر ابزارها، بلکه منبع تولید نظام اقتصادی می‌شناسد و کشف نظام را با طراحی نهادی هماهنگ با مقاصد کلان شریعت آغاز می‌کند (اراکی، ۱۳۹۲: ۵۸). نگاه کل‌نگر در این روش ایجاب می‌کند که هر فتوا با سایر اجزای نظام هم‌خوانی داشته باشد تا از تهافت درونی در ساختار بانکداری جلوگیری گردد (میرمعزی، ۱۳۹۲: ۵).

آیت‌الله شاه‌آبادی در این عرصه، روش «تکوین و ابداع» را مطرح می‌سازد که به دنبال طراحی الگوی جامع اقتصادی متمایز از الگوهای غربی و شرقی است (یوسفی، ۱۳۹۴: ۸۷). ایشان بر این باورند که الگوهای مبتنی بر احکام طبیعی و سکولار، به دلیل ابتنا بر قهر و غلبه، منجر به تراحم منافع و پایداری فقر می‌گردند (یوسفی، ۱۳۹۴: ۹۳). در روش تکوین، فعالیت‌های اقتصادی بر پایه فطرت و توحید عملی بنا می‌شوند تا تمام روابط مالی، چارچوب حرکت انسان به سوی خیر و کمال مطلق را فراهم آورند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۶: ۴۱-۴۷).

در مهندسی نظامات مالی بر اساس این رویکرد، سیاست راهبردی «عده و عده» نقشی کلیدی ایفا می‌کند؛ سیاست «تحصیل عده» ناظر بر تأمین نیروی انسانی متحدی است که با «خیط اخوت» به یکدیگر پیوند خورده‌اند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۴-۱۵). از منظر این اندیشه، عدد و کثرت نیروها مادامی که با پیوند اخوت دینی منسجم نشوند، در حکم غیریت بوده و نمی‌توانند اهداف اقتصادی نظام را محقق سازند. در گام بعد، سیاست «فراهم کردن عده» بر تهیه امکانات مالی و تشکیلاتی متمرکز است که باید در خدمت مصالح نوعی جامعه قرار گیرد.

مدیریت و نظارت عالی بر این نظامات مالی در اختیار «رئیس ناحیه مقدسه اسلام» یا ولی فقیه است که وظیفه هدایت جریان کلی اقتصاد را بر عهده دارد (بهشتی، ۱۳۹۰: ۵۸۱-۵۸۲). حاکم اسلامی موظف است بر شیوه‌های تولید و توزیع نظارت کند تا از انحراف نظام بانکی به سمت معاملات صوری و مفاسد ساختاری پیش‌گیری نماید. این نظارت ضامن اعتبار نهادهایی چون «شرکت مخمس» است که برخلاف بانک‌های متعارف، بر پایه مشارکت عمومی و اصالت اجتماع بنیان نهاده شده‌اند تا منافع عامه را صیانت کنند.

در نهایت، برای صیانت از کارکرد این نظام، ارزش‌های اخلاقی نظیر اخوت از طریق سازوکار حقوقی «عقد خارج لازم» به الزامات قطعی در روابط بانکی تبدیل می‌شوند (یوسفی، ۱۳۹۴: ۹۹). از آنجا که ماهیت ارزش‌های اخلاقی غیر الزامی است، فقه نظام پیشنهاد می‌دهد که فعالان اقتصادی، التزام به این شرایط را در قالب عقود لازم بپذیرند تا از محجور ماندن اخلاق در عرصه

تجارت جلوگیری شود. این ابتکار، اخوت اسلامی را به «نخ تسبیح» روابط مالی بدل ساخته و ضمانت اجرای هنجارهای شرعی را در بدنه عملیات بانکی تضمین می‌کند.

۴. جایگزینی نخ تسبیح ربا با خیط اخوت

ربا در نظام پولی متعارف، صرفاً یک زیاده‌ی مالی نیست، بلکه به‌مثابه «نخ تسبیح» عمل می‌کند که تمامی روابط بازار، تصمیمات اقتصادی و فرآیندهای تخصیص منابع را بر محور سودانگاری صرف و استعمار تنظیم می‌نماید (یوسفی، ۱۳۹۴: ۹۸). در حقوق بانکی ایران، علی‌رغم تلاش برای پیاده‌سازی قانون عملیات بانکی بدون ربا، استمرار روح ربوی در قالب قراردادهای صوری و تضمین سودهای قطعی پیشینی، عملاً نظام مالی را از مقاصد شریعت دور ساخته است (مصمصامی و داوودی، ۱۳۸۹: ۴۶؛ السان، ۱۳۹۱: ۱۱۴). این بن‌بست ساختاری ناشی از اکتفا به «روش عدم مغایرت» است که در آن، بانکداری فردمحور غربی حفظ شده و تنها تلاش می‌گردد ابزارهای آن فاقد منع شرعی باشند؛ در حالی که ربا نظام طبیعی جامعه را مختل کرده و موجب انباشت ثروت در دست اقلیتی مسلط می‌گردد (مطهری، ۱۳۵۸: ۷۲).

در پارادایم فقه نظام، «اخوت دینی» به‌عنوان زیربنای حقوقی جایگزین ربا معرفی می‌گردد تا به‌جای رقابت حذفی، روابط مالی را بر مدار تعاون و شدت انس قلبی تنظیم نماید (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۴). اخوت در این مقام، نه یک توصیه‌ی اخلاقی صرف، بلکه یک «حکم سیاسی الهی» و نخ تسبیح نظام‌ساز است که کثرت نیروهای اقتصادی را به وحدت مقاصد بدل می‌سازد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۵). بر این اساس، استحکام روابط مذهبی و پیوند میان فعالان اقتصادی، مانع از اضمحلال نظام مالی در برابر تهدیدات خارجی شده و بستر را برای تحقق «توحید عملی» در عرصه‌ی بازار فراهم می‌آورد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۹۵-۹۶).

برای تبدیل این آموزه‌ی اخلاقی به یک قاعده‌ی حقوقی الزام‌آور در بانکداری، استفاده از سازوکار «عقد خارج لازم» پیشنهاد می‌گردد تا التزام به شرایط اخوت و عدالت قراردادی، از محجوریت خارج شده و جنبه‌ی قانونی یابد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۹۹). این ابتکار حقوقی ایجاب می‌کند که تمامی متعاملین و نهادهای مالی، شروط مبتنی بر ارزش‌های اسلامی را در قالب قراردادهای لازم بپذیرند تا از وقوع «صوری‌سازی» که بزرگ‌ترین آسیب فعلی بانکداری ایران است، پیش‌گیری شود (السان، ۱۳۹۱: ۱۱۴؛ یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۰). بدین ترتیب، رعایت هنجارهای شرعی در بدنه عملیات بانکی، از حالت دوطرفه به یک تکلیف قراردادی با ضمانت اجرای فقهی مبدل می‌گردد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۱).

تحقق این تحول، مستلزم به‌کارگیری سیاست راهبردی «عده و عده» است که در آن، تربیت نیروی انسانی هم‌فکر (تحصیل عده) بر تجهیز امکانات مادی (تهیه عده) مقدم شمرده می‌شود (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۵). سیاست «عده» بر تقویت سرمایه انسانی متخصص که باورمند به پیوند اخوت باشند تأکید دارد، چرا که عدد نیروها مادامی که با خیط وحدت منسجم نشوند، در حکم غیریت بوده و مؤثر در یک مقصد نخواهند بود (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۹: ۸۹). پس از انتظام نیروها، سیاست «عده» با اولویت‌بندی استراتژیک در بخش‌های زراعت، صنعت و بازرگانی، امکانات مالی را در جهت مصالح نوعی و استقلال مملکت بسیج می‌نماید (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۴۰-۴۱).

درگاه عملیاتی این نظامات، «شرکت مخمس» است که به‌عنوان جایگزینی برای بانکداری فردمحور، بر پایه‌ی مشارکت عمومی و اعتباری ناشی از اجتماع حاکمیت بنا شده است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۶۰). این نهاد مالی با تخصیص سود در پنج بخش—شامل سهم سرمایه‌گذار، قرض‌الحسنه و اعتلای دین—علاوه بر تأمین مالی مولد، جریان سیال ثروت در میان طبقات ضعیف را تضمین کرده و مانع از حبس پول می‌گردد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۴-۱۰۵). شرکت مخمس به دلیل ابتنا بر اصل تعاون، برخلاف بانک‌های متعارف که سرچشمه‌ی تضییع حقوق هستند، مانع از فساد سازمان‌یافته شده و استقلال اقتصادی را در برابر تهاجمات بیگانگان ارتقا می‌بخشد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۵۸).

اعمال حاکمیت بر این فرآیند پیچیده، نیازمند نظارت عالی‌هی «رئیس ناحیه مقدسه» یا ولی فقیه است که ضامن وجوه سپرده‌شده توسط مردم و پاسدار مصالح اقتصادی عموم می‌باشد (بهشتی، ۱۳۹۰: ۵۸۱؛ شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۶۱). در این الگو، دولت اسلامی وظیفه دارد بر جریان کلی تولید و توزیع نظارت نموده و پیش از وقوع انحراف در عقود، از معاملات صوری و مفاسد ساختاری ممانعت به عمل آورد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۱۱). این حکمرانی مالی، بانک را از جایگاه یک بنگاهدار منفعت‌طلب خارج نموده و آن را به نهادی مشارکت‌کننده در توسعه اجتماعی، تحت اشراف مجتهد عادل بدل می‌سازد (اراکی، ۱۳۹۲: ۵۸؛ یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۶).

نهایتاً در عرصه‌ی بین‌الملل، همگرایی با استانداردهایی چون یوسی‌پی ۶۰۰ نباید منجر به استحاله در نظامات غربی شود، بلکه باید با رعایت قاعده‌ی «نفی سیبل»، از ابزارهایی چون اعتبار اسنادی اسلامی برای تسهیل تجارت صادرات محور بهره‌جست (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۸۵؛ خادمان، ۱۳۸۸: ۵۲). پذیرش رویه‌های معتبر جهانی در کنار پایبندی به اهداف شریعت، می‌تواند ضمن حذف واقعی ربا، ایران را به الگوی پیشرو در بانکداری مردم‌سالار دینی تبدیل نماید (مسعودی، ۱۳۸۹: ۱). این گذار تدریجی، با تکیه بر «قوه‌ی عاقله و عامله»، زمینه‌ی تحول ساختاری، مدیریتی و فرهنگی هم‌زمان را در نظام پولی کشور فراهم خواهد آورد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۲۰؛ یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۱۰).

۵. مدل اجرایی نظام تأمین مالی اسلامی و نقش آن در جذب سرمایه

تحقق اهداف فقه نظام در عرصه اقتصاد، نیازمند طراحی مدل‌های عملیاتی است که بتواند اصول نظری را به ساختارهای نهادی و ابزارهای مالی کارآمد تبدیل نماید. مدل اجرایی تأمین مالی در این رویکرد، بر پایه مشارکت فعال آحاد جامعه و ایجاد پیوند میان منابع مالی خرد و کلان با بخش‌های مولد اقتصاد استوار است (یوسفی، ۱۳۹۴: ۸۷). این مدل، برخلاف بانکداری متعارف که بر اصالت فرد و پیشینه‌سازی سود صاحبان سهام بنا شده، بر مدار «تعاون» و «اخوت دینی» حرکت کرده و جذب سرمایه را نه از طریق ابزارهای بدهی محور و ربوی، بلکه از طریق مشارکت واقعی در سود و زیان و ایجاد امنیت سرمایه‌گذاری تحت نظارت حاکمیت اسلامی دنبال می‌کند (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۸۱). بدین ترتیب، نظام تأمین مالی اسلامی به جای تمرکز بر واسطه‌گری وجوه، به بازوی محرک تولید و پیشرفت اجتماعی تبدیل می‌گردد.

۵-۱. «شرکت مخمس» به‌عنوان الگوی نوین مشارکت و سرمایه‌گذاری مردم‌نهاد

شرکت مخمس به‌عنوان هسته مرکزی نظام مالی در اندیشه فقه نظام، نهادی است که بر پایه مشارکت عمومی مردم و با هدف تأمین مصالح نوعی جامعه اسلامی تأسیس می‌گردد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۶۰). ساختار این شرکت به‌گونه‌ای طراحی شده که برخلاف بانک‌های بزرگ دنیا که بر اصالت فرد و قدرت سرمایه‌داران بزرگ استوارند، بر اعتبار ناشی از اجتماع و اراده عمومی مؤمنان تکیه دارد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۵). این الگو، با جذب سرمایه‌های خرد و کلان و هدایت آن‌ها به سمت پروژه‌های زیربنایی، بستری برای مشارکت اقتصادی تمام طبقات اجتماعی فراهم آورده و از انحصار ثروت در دست اقلیتی خاص جلوگیری می‌کند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۲۷).

ارکان مدیریتی این شرکت شامل هیئت عامل، امین شرکت و ادارات تخصصی است که تحت اشراف عالی‌رئیس حاکمیت اسلامی فعالیت می‌کنند (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۱۱). هیئت عامل وظیفه سیاست‌گذاری و هدایت کلان شرکت را بر عهده دارد و امین شرکت به‌عنوان بازوی اجرایی، مسئولیت مدیریت منابع و اجرای پروژه‌ها را عهده‌دار است. این ساختار تخصصی شامل دفاتر مشاغل در حوزه‌های زراعت، صنعت و تجارت است که وظیفه شناسایی فرصت‌های تولیدی و تخصیص بهینه منابع را بر عهده دارند تا جریان سرمایه همواره در مسیر نیازهای واقعی جامعه قرار گیرد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۶۱).

یکی از تمایزات بنیادین این ساختار با نهادهای مالی متعارف، ابتدائی آن بر اصل «اخوت دینی» است که تمامی ذی‌نفعان را در یک پیوند ایمانی به هم مرتبط می‌سازد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۵). در این مدل، سرمایه‌گذار و سرمایه‌پذیر نه به‌عنوان دو طرف

متخاصم در رقابت حذفی، بلکه به‌عنوان برادران دینی در مسیر اعتلای کلمه اسلام با یکدیگر همکاری می‌کنند. این پیوند اخلاقی، هزینه‌های نظارت را کاهش داده و با تقویت اعتماد متقابل، زمینه‌ساز جذب حداکثری سرمایه‌های اجتماعی و مادی به درون نظام پولی می‌گردد (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۸۹).

نهایت‌غرض از تأسیس چنین ساختاری، دستیابی به استقلال اقتصادی و نفی سبیل بیگانگان از طریق تقویت ساخت درونی قدرت است (یوسفی، ۱۳۹۴: ۸۷). شرکت مخمس با ایجاد یک شبکه منسجم از تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان، بازاری مستقل و مقاوم در برابر نوسانات جهانی ایجاد می‌کند که در آن، سرمایه‌ها به جای خروج از کشور یا حبس در فعالیت‌های غیر مولد، صرف تقویت زیرساخت‌های ملی می‌گردد. این نهاد با فراهم آوردن «عده» (نیروی انسانی متخصص و متحد) و «عده» (امکانات مالی و ابزار)، اقتدار اقتصادی نظام سیاسی اسلام را در عرصه‌ی بین‌الملل تضمین می‌نماید (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۴۰).

۵-۲. توزیع عادلانه سود و انباشت سرمایه مولد در نهادهای مالی اسلامی

سازوکار توزیع منافع در نهادهای مالی برآمده از فقه نظام، بر پایه عدالت توزیعی و جلوگیری از انباشت ثروت طراحی شده است. در الگوی شرکت مخمس، سود حاصل از فعالیت‌های اقتصادی پس از کسر مخارج ضروری، به پنج بخش تقسیم می‌گردد که هر یک هدف خاصی را در نظام اقتصادی دنبال می‌کند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۵۸). این تقسیم‌بندی شامل اختصاص یک پنجم برای صندوق قرض‌الحسنه، یک پنجم برای اعتلای دین و تبلیغ و سه پنجم برای صاحبان سرمایه است که نشان‌دهنده پیوند عمیق میان بازدهی مالی و مسئولیت‌های اجتماعی در حقوق اسلامی است (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۴).

تخصیص بخشی از سود به صندوق قرض‌الحسنه، سازوکاری حقوقی برای تأمین مالی نیازمندان و حمایت از کسب‌وکارهای خرد بدون تحمیل بار با است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۹). این بخش از منابع، ضمن تلطیف فضای اقتصادی و کاهش فاصله طبقاتی، قدرت خرید طبقات ضعیف را تقویت کرده و تقاضای کل را در اقتصاد افزایش می‌دهد. همچنین، اختصاص سهمی برای اعتلای دین، هزینه‌های فرهنگی و آموزشی نظام را تأمین کرده و به بازتولید سرمایه انسانی متخصص و متعهد کمک می‌نماید که خود زیربنای رشد اقتصادی پایدار است (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۵).

از منظر انباشت سرمایه، این مدل با اولویت‌بندی استراتژیک منابع در بخش‌های تولیدی (زراعت و صنعت)، مانع از انحراف نقدینگی به سمت بازارهای کاذب و دلالی می‌گردد (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۷۸). در نظام حقوقی فقه نظام، سود تنها زمانی مشروعیت می‌یابد که ناشی از فعالیت در بخش واقعی اقتصاد و پذیرش ریسک باشد (صدر، ۱۳۸۹: ۵). لذا، بانک‌ها و شرکت‌های تأمین مالی موظف‌اند منابع را به جای وام‌های با بهره ثابت، در قالب عقود مشارکتی به بخش‌های مولد تزریق کنند تا انباشت سرمایه منجر به افزایش تولید ملی و اشتغال گردد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۶۰).

همچنین، برای جلوگیری از صوری‌سازی قراردادها و تضمین عدالت در توزیع، از ابزار «عقد خارج لازم» برای الزام‌آور کردن تعهدات اخلاقی و رفتاری طرفین استفاده می‌شود (یوسفی، ۱۳۹۴: ۹۹). با گنجاندن شروطی مبنی بر رعایت انصاف در قیمت‌گذاری و شفافیت در گزارشگری مالی ضمن یک عقد لازم، اخلاق اقتصادی از یک توصیه صرف به یک تکلیف حقوقی با ضمانت اجرای فقهی تبدیل می‌گردد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۰). این سازوکار، امنیت حقوقی لازم را برای سرمایه‌گذاران فراهم آورده و با تضمین سهم عادلانه هر یک از عوامل تولید، انگیزه مشارکت در طرح‌های بلندمدت را تقویت می‌نماید.

۵-۳. صیانت از وجوه سپرده‌گذاران و کاهش ریسک سیستماتیک

صیانت از اموال مردم و کاهش ریسک‌های مالی در نظام بانکداری اسلامی، بر پایه نظارت استصوابی و ولایی حاکمیت اسلامی استوار است. در مدل فقه نظام، «رئیس ناحیه مقدسه اسلام» یا ولی فقیه به‌عنوان ضامن نهایی وجوهی شناخته می‌شود که مردم به شرکت مخمس یا نهادهای مالی اسلامی می‌سپارند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۶۱). این ضمانت حاکمیتی، برخلاف

بیمه‌های سپرده در بانکداری متعارف که مبتنی بر محاسبات احتمالی است، ناشی از مسئولیت شرعی دولت اسلامی در قبال حفظ نظام و حقوق عامه است و اطمینان قلبی بالایی را برای سرمایه‌گذاران فراهم می‌آورد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۱۱).

نظارت عالی بر فعالیت‌های مالی، شامل پایش مستمر شیوه‌های تخصیص منابع و جلوگیری از ورود بانک‌ها به فعالیت‌های پر ریسک و غیرشرعی است. حاکم اسلامی موظف است بر جریان تولید و توزیع نظارت کرده و پیش از بروز بحران، از معاملات صوری و مفاسد ساختاری پیش‌گیری نماید (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۸۱). این مدل از حکمرانی مالی، با ایجاد شفافیت کامل در عملیات بانکی و پاسخگو کردن مدیران در برابر شرع و قانون، ریسک سیستماتیک ناشی از سوء مدیریت و فساد را به حداقل می‌رساند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۶۰).

علاوه بر نظارت حاکمیتی، سازوکارهای فقهی نظیر «شرط ضمن عقد» و استفاده از وثایق معتبر در عقود مشارکتی، ابزارهای حقوقی برای کنترل ریسک اعتباری هستند (السان، ۱۳۹۱: ۹۵). در این نظام، بانک اگرچه در سود و زیان شریک است، اما می‌تواند با مدیریت دقیق ریسک و انتخاب پروژه‌های دارای توجیه فنی و اقتصادی، از اصل سرمایه سپرده‌گذاران محافظت نماید. همچنین، پیوند اخوت دینی میان اعضای نظام مالی، ریسک‌های اخلاقی نظیر کتمان سود توسط سرمایه‌پذیر را کاهش می‌دهد؛ چرا که در این ساختار، خیانت به شرکت در حکم خیانت به کل جامعه اسلامی و حاکمیت شرع تلقی می‌گردد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۶).

نهایتاً، ایجاد «دبیرخانه جامع تحول بانکی» و نظام رتبه‌بندی مشتریان بر اساس معیارهای فقهی و فنی، لایه دیگری از امنیت را به نظام تأمین مالی می‌افزاید (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۶۱). این نهاد نظارتی با تدوین فهرست‌های سفید و سیاه و اعمال نظارت هوشمند بر جریان پول، مانع از پول‌شویی و انحراف منابع به سمت بخش‌های مخرب می‌گردد. بدین ترتیب، ترکیب ضمانت‌های الهی (تقوا و اخوت) با نظارت‌های قانونی (حاکمیت ولی فقیه)، نظامی مستحکم و مقاوم در برابر بحران‌های مالی ایجاد می‌کند که جذابیت بالایی برای جذب سرمایه‌های داخلی و خارجی داراست (قربی، ۱۳۹۸: ۲۶).

۶. حکمرانی مالی «عده و عده» در تقویت ساخت درونی قدرت اقتصادی

راهبردهای حکمرانی مالی در فقه نظام بر پایه دو رکن اساسی «عده» و «عده» استوار است که هدف نهایی آن‌ها تقویت ساخت درونی قدرت اقتصادی و نفی سبیل بیگانگان از شریان‌های مالی جامعه اسلامی می‌باشد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۳). این راهبرد که از سوی آیت‌الله شاه‌آبادی به‌عنوان زیربنای استحکام اقتصادی پیشنهاد شده، بر این اصل استوار است که اقتدار یک نظام سیاسی-اقتصادی نه صرفاً در انباشت ثروت، بلکه در انتظام بخشی به نیروهای انسانی (عده) و تجهیز امکانات مادی (عده) در راستای اهداف عالی شریعت نهفته است (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۸۸). در این پارادایم، حکمرانی مالی موظف است بستری فراهم آورد که در آن ثروت نه به‌عنوان ابزار سلطه، بلکه به‌عنوان وسیله‌ای برای اعتلای کلمه اسلام و تحقق عدالت اجتماعی جریان یابد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۴).

۱-۶. سیاست «تحصیل عده»، بازسازی سرمایه انسانی و انتظام نیروهای متخصص

سیاست تحصیل عده در اندیشه فقه نظام، به معنای گردآوری و انتظام بخشی به نیروهای انسانی هم‌فکر و متحدی است که بر پایه پیوند اخوت دینی به یکدیگر متصل شده‌اند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۴). از منظر این راهبرد، کثرت عددی نیروهای فعال در نظام بانکی و اقتصادی مادامی که به «خیط اخوت» مرتبط نشوند، فاقد کارایی لازم برای مقابله با تکانه‌های اقتصادی و نفوذ بیگانگان خواهند بود (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۸۹). لذا اولین وظیفه حکمرانی مالی، تربیت کارگزارانی است که نه بر اساس منافع مادی صرف، بلکه بر مبنای مسئولیت شرعی و تعهد به مصالح عمومی در بدنه نظام پولی فعالیت نمایند (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۵).

در این مرحله، تأکید بر هویت جمعی و رفع تشتت آراء در اجرای سیاست‌های پولی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا پراکندگی نیروها موجب ائتلاف منابع و باز شدن معابر نفوذ اقتصادی دشمن می‌گردد (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۹۰). تحصیل عده مستلزم ایجاد ساختارهای آموزشی و فرهنگی در درون نهادهای مالی است تا روحیه تعاون و ایثار جایگزین رقابت‌های مخرب نظام سرمایه‌داری شود (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۵). این بازسازی سرمایه انسانی، تضمین‌کننده سلامت نظام بانکی در برابر مفاسد ساختاری و صوری‌سازی عقود است، چرا که نیروی انسانی مؤمن، خود را در محضر خداوند و ناظر بر بیت‌المال مسلمین می‌بیند (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۶).

انتظام نیروها در قالب سیاست عده، بسترساز تشکیل «قوه عامله» نظام اقتصادی است که تحت اشراف «قوه عاقله» (مجتهدان و کارشناسان اسلامی) عمل می‌کند (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۹۸). این هماهنگی میان تخصص علمی و تعهد فقهی، مانع از محجوریت احکام دین در عرصه بانکداری شده و حکمرانی مالی را به سمت تحقق واقعی اهداف شریعت هدایت می‌نماید (یوسفی، ۱۳۹۴: ۹۹). بدین ترتیب، سیاست عده با محوریت اخوت، به نخ تسبیحی بدل می‌شود که دانه‌های پراکنده فعالیت‌های اقتصادی را به یک نظام منسجم و مقاوم تبدیل می‌سازد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۶).

۶-۲. سیاست «تهیه عده»، مدیریت استراتژیک منابع و ابزارهای مادی

سیاست تهیه عده ناظر بر تجهیز و فراهم‌آوری امکانات مادی، ابزارهای تولیدی و سازمان‌های اقتصادی است که برای پیشبرد اهداف نظام اسلامی و دفاع از حریم اقتصادی آن ضرورت دارد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۴۰). در این راهبرد، عده به معنای «قوه و استعداد مالی» است که باید به نفع جامعه اسلامی و در جهت استقلال اقتصادی بسیج گردد تا مملکت از وابستگی به اجانب رهایی یابد (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۹۵). حکمرانی مالی موظف است با مدیریت هوشمندانه وجوه، منابع را به سمت تأمین عده‌های حیاتی کشور یعنی بخش‌های زراعت، صنعت و بازرگانی مولد هدایت کند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۴۱).

تحقق این سیاست مستلزم نفی سبیل از طریق خودکفایی در تولید ابزارهای مالی و تکنولوژیک است تا نظام بانکی ایران در برابر تحریم‌ها و نوسانات عمدی بازارهای جهانی مصون بماند (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۸۵). تهیه عده تنها به انباشت طلا و ارز محدود نمی‌شود، بلکه شامل ایجاد نهادهای مالی مقتدری همچون شرکت مخمس است که قدرت جذب سرمایه‌های مردمی و تبدیل آن‌ها به قدرت اقتصادی ملی را دارا باشند (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۴). این نگاه استراتژیک به منابع مادی، مانع از حبس نقدینگی در فعالیت‌های سوداگرانه شده و جریان ثروت را در شریان‌های تولیدی مملکت تضمین می‌کند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۲۷).

علاوه بر این، در سیاست تهیه عده، برتری مصالح جمعی بر منافع فردی یک اصل حاکم است و ثروت باید به گونه‌ای مدیریت شود که منجر به انحصار و تکاثر نگردد (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۹۴). حکمرانی مالی اسلامی باید از طریق ابزارهای مالیاتی و تشویقی، عده‌های اقتصادی را در تمامی نواحی جغرافیایی کشور توزیع نماید تا عدالت اجتماعی و توازن منطقه‌ای برقرار گردد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۸). بدین‌سان، فراهم آوردن امکانات مادی تحت این راهبرد، ساخت درونی قدرت را به گونه‌ای مستحکم می‌کند که نظام سیاسی اسلام در تعاملات بین‌المللی با اقتدار و عزت ظاهر شود (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۲۰).

۶-۳. پیوند ارگانیک عده و عده در حکمرانی پولی و مالی

کمال نظام اقتصادی در گرو پیوند ارگانیک میان سیاست عده و عده است؛ چرا که عده بدون عده منجر به ناتوانی در اجرا و عده بدون عده منجر به فساد و انحراف منابع می‌گردد (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۸۹). در حکمرانی مالی فقه نظام، نیروهای انسانی متحد (عده) موظف‌اند امکانات مادی (عده) را در مسیر حق و عدالت به کار گیرند تا تمدن اقتصادی اسلام شکل بگیرد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۴). این هم‌افزایی، ساختاری را پدید می‌آورد که در آن تکنولوژی و سرمایه در خدمت کرامت انسانی و اعتلای دین قرار می‌گیرند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۶۱).

از منظر فقه نظام، تقدم سیاست عده بر عده یک اولویت راهبردی است؛ زیرا اصلاح فرهنگ اقتصادی و تربیت کارگزاران صالح، پیش شرط مدیریت صحیح منابع مالی است (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۹۱). اگر نظام بانکی بدون بازسازی عده (نیروی انسانی)، صرفاً به دنبال تهیه عده (ابزارهای نوین مالی) باشد، فرآیند صورتی سازی قراردادهای و شبه ربوی شدن عملیات بانکی تکرار خواهد شد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۹۹). لذا حکمرانی مالی باید با سرمایه‌گذاری هم‌زمان بر روی «عده» و «عده»، توازن میان تخصص فنی و تعهد شرعی را در تمام سطوح تصمیم‌گیری حفظ نماید (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۵).

نهایتاً، پیوند این دو راهبرد منجر به ایجاد «اقتصاد مقاومتی» در معنای اصیل آن می‌شود که ساخت درونی قدرت را در برابر تهاجمات بیگانگان نفوذناپذیر می‌سازد (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۹۶). شرکت مخمس به‌عنوان مدل اجرایی این پیوند، از یک سو عده (مشارکت عمومی مردم) را جذب کرده و از سوی دیگر عده (تأمین مالی تولید) را سازماندهی می‌کند (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۱۱). این هماهنگی سیستمی تحت نظارت عالی و ولی‌فقیه، ضامن پایداری نظام پولی و بانکی و بستر ساز ظهور تمدن نوین اسلامی در عرصه جهانی است (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۶۰).

۷. تحلیل کاربردی ابزارهای بانکی در تسهیل تجارت خارجی و سرمایه‌گذاری بین‌المللی

تسهیل تجارت خارجی و جذب سرمایه‌های بین‌المللی در چارچوب فقه نظام، نیازمند ابزارهایی است که علاوه بر رعایت عرف‌های پولی جهانی، مبانی استقلال اقتصادی و نفی سبیل را تأمین نمایند (عیوضلو، ۱۳۹۲: ۵۹). در این رویکرد، ابزارهای بانکی نه صرفاً قراردادهای فنی، بلکه بخشی از نظام حکمرانی مالی هستند که وظیفه هدایت جریان کالا و سرمایه را در مسیر تقویت «ساخت درونی قدرت» بر عهده دارند (یوسفی، ۱۳۹۴: ۸۷). اعتبار اسنادی به‌عنوان محوری‌ترین ابزار در این عرصه، باید به‌گونه‌ای بازطراحی شود که ضمن انطباق با مقررات بین‌المللی، در خدمت چرخه‌ی تولید ملی و صنایع استراتژیک قرار گیرد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۳). بر این اساس، تحلیل کاربردی این ابزارها مستلزم شناسایی نقاط همگرایی و تعارض میان حقوق داخلی و استانداردهای جهانی با نگاهی نظام‌ساز است.

۷-۱. واکاوی اعتبار اسنادی اسلامی در تلاقی با استانداردهای بین‌المللی

اعتبار اسنادی در عرف بین‌الملل، تعهد قطعی و برگشت‌ناپذیر بانک برای پرداخت وجه در قبال ارائه اسناد منطبق است که ریسک عدم شناخت طرفین را پوشش می‌دهد (خادمان، ۱۳۸۸: ۴۱). این سازوکار در مقررات یوسی‌بی ۶۰۰ بر پایه‌ی «اصل استقلال» استوار است، به این معنا که تعهد بانک مستقل از قرارداد پایه میان خریدار و فروشنده تلقی می‌گردد (ذوقی، ۱۳۹۴: ۲۱). از منظر فقه نظام، این استقلال نباید به معنای رهایی از نظارت شرعی باشد، بلکه باید چارچوبی فراهم آورد که بانک به‌عنوان امین نظام مالی، سلامت تبادلات را تضمین نماید (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۱۱).

در حقوق ایران، اعتبار اسنادی معمولاً در قالب عقود چون جعاله، مرابحه و استصناع گشایش می‌یابد که هر یک آثار حقوقی متفاوتی بر روابط طرفین دارد (بانک مرکزی، ۱۳۹۴). به‌کارگیری عقد جعاله، اگرچه پوششی شرعی ایجاد می‌کند، اما به دلیل ماهیت «جایز بودن» این عقد در فقه امامیه، با لزوم «قطعی و غیرقابل فسخ بودن» اعتبار اسنادی در استانداردهای جهانی در تعارض است (افشار و موسوی، ۱۳۹۷: ۴۵). فقه نظام برای حل این تعارض، استفاده از شروط ضمن عقد یا قراردادهای نامعین ذیل ماده ۱۰ قانون مدنی را پیشنهاد می‌دهد تا استحکام حقوقی لازم برای تعاملات بین‌المللی فراهم گردد.

از منظر راهبردی آیت‌الله شاه‌آبادی، اعتبار اسنادی باید ابزاری برای سیاست «تهیه عده» یعنی فراهم‌آوری امکانات مادی و صنعتی مملکت باشد (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۴۰). در این نگاه، ابزار مالی نباید صرفاً تسهیل‌گر واردات کالاهای مصرفی باشد، بلکه باید در خدمت واردات تکنولوژی و تجهیزات بخش‌های زراعت و صنعت قرار گیرد (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۹۵). بدین ترتیب، ماهیت فقهی ابزار با رسالت اقتصادی نظام سیاسی اسلام گره خورده و مانع از هدررفت منابع ارزی در مسیرهای غیر مولد می‌گردد.

۷-۲. چالش‌های تطبیق دستورالعمل‌های داخلی با مقررات یوسی‌پی ۶۰۰

یکی از چالش‌های بنیادین در اجرای اعتبارات اسنادی، تفاوت در «اصل تطابق اسناد» میان دستورالعمل‌های داخلی بانک مرکزی و رویه‌های اتاق بازرگانی بین‌المللی است (خادمان، ۱۳۸۸: ۳۲). در حالی که مقررات جهانی بر تطابق ظاهری اسناد تأکید دارند، در برخی عقود اسلامی مانند مرابحه، بانک ناگزیر از احراز مالکیت و سلامت واقعی کالا است که این امر می‌تواند منجر به «صوری‌سازی» قراردادها شود (السان، ۱۳۹۱: ۱۱۴). فقه نظام با نقد این رویه، بر ضرورت بازتعریف مفاهیم تأکید دارد تا بانک بدون ورود به جزئیات فنی که خارج از تخصص اوست، مسئولیت نظارتی خود را بر اساس «امانت و صداقت» ایفا نماید.

تعارض دیگر در نقش بانک نهفته است؛ در یوسی‌پی ۶۰۰ بانک هیچ مسئولیتی در قبال کیفیت کالا ندارد، اما در دستورالعمل‌های داخلی، بانک گاه به‌عنوان وکیل متقاضی معرفی می‌شود. این وکالت در بسیاری از موارد جنبه‌ی صوری دارد و در صورت بروز اختلاف، حقوق فروشنده بین‌المللی را با چالش مواجه می‌کند (ذوقی، ۱۳۹۴: ۳۸). راهکار پیشنهادی فقه نظام، استفاده از الگوی «شرکت مخمس» در اعتبارات اسنادی است که در آن، بانک با پذیرش سهمی از ریسک در قالب مشارکت، انگیزه واقعی برای نظارت بر فرآیند تجارت یافته و از معاملات صوری فاصله می‌گیرد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۰۴).

همگرایی هنجاری میان حقوق داخلی و استانداردهای جهانی نباید به معنای استحاله در نظامات غربی باشد، بلکه باید از طریق «جتهاد تمدن‌ساز» ابزارهای نوین را بومی‌سازی نمود (اعرافی، ۱۳۹۵). پذیرش عرف‌های بین‌المللی تا جایی که با قواعد امره شرعی نظیر حرمت ربا در تضاد نباشد، مورد تأیید فقه نظام است (مادرشاهی، ۱۳۹۷: ۶۹). استفاده از ظرفیت‌های حقوقی مانند «تطابق نسبی» در یوسی‌پی ۶۰۰ می‌تواند بستری برای انعطاف بخشی به عقود اسلامی در تجارت خارجی فراهم آورده و کارآمدی نظام بانکی ایران را در عرصه‌ی بین‌الملل ارتقا دهد.

۷-۳. نقش اعتبار اسنادی در ارتقای امنیت تجارت و نفی وابستگی به ساختارهای مالی استعماری

اعتبار اسنادی در اندیشه فقه نظام، ابزاری استراتژیک برای تحقق قاعده‌ی «نفی سبیل» و جلوگیری از سلطه‌ی اقتصادی بیگانگان محسوب می‌شود (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۸۵). با طراحی اعتبار اسنادی اسلامی بر پایه‌ی «اخوت دینی»، می‌توان شبکه‌ای از تجار و بانک‌های کشورهای اسلامی ایجاد کرد که خارج از نظارت و فشار نهادهای مالی استعماری به مبادله بپردازند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۴). این رویکرد، امنیت تجارت را نه از طریق وابستگی به نظامات غربی، بلکه از طریق استحکام پیوندهای درونی میان امت اسلامی تأمین می‌نماید (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۱۰).

سیاست «عده و عده» در اینجا معنایی کاربردی می‌یابد؛ به این صورت که «عده» (نیروی انسانی متخصص و متعهد) با استفاده از «عده» ابزارهای مالی نظیر، مسیر صادرات محصولات داخلی را هموار می‌سازند (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۵). اعتبار اسنادی اسلامی باید در اولویت اول، صادرات محصولات کشاورزی و صنعتی مملکت را هدف قرار دهد تا از وابستگی به درآمدهای نفتی کاسته شود (جمشیدیها و قربی، ۱۳۹۸: ۷۸). این تغییر جهت در کارکرد ابزارهای بانکی، موجب تقویت تولید ملی و افزایش غیرت اقتصادی در برابر محصولات اجانب می‌گردد.

نهایتاً، اعتبار اسنادی اسلامی با محوریت «شرکت مخمس»، امکان مشارکت عمومی مردم را در تأمین مالی پروژه‌های بزرگ تجاری فراهم می‌آورد (یوسفی، ۱۳۹۴: ۱۱۱). این مدل، با جایگزینی سود عادلانه مشارکتی به‌جای بهره‌ی ربوی، جذابیت سرمایه‌گذاری را برای جوامع اسلامی افزایش داده و مانع از خروج سرمایه‌ها به سمت بانک‌های غربی می‌شود (شاه‌آبادی، ۱۳۸۰: ۱۶۰). بدین ترتیب، ابزار بانکی از یک پوسته فنی خارج شده و به محرکی برای تحقق عزت ملی و استقلال پایدار در پهنه‌ی تجارت جهانی مبدل می‌گردد.

۸. آسیب‌شناسی ساختاری و موانع استقرار نظام بانکی مطلوب

نظام پولی و بانکی معاصر در ایران، علی‌رغم صبغه اسلامی در قانون‌گذاری، با بحران‌های «کارکردی» و «هویتی» مواجه است که ریشه در صورتی‌سازی عقود و عدم التزام به ماهیت واقعی شریعت دارد. این آسیب‌شناسی نشان می‌دهد که بانک‌ها به‌جای ایفای نقش واسطه‌گری وجوه در قالب مشارکت واقعی، به سمت «پول‌فروشی» در پوشش عقود اسلامی حرکت کرده‌اند که منجر به ایجاد شبهه‌ی ربوی در تمامی سطوح عملیات بانکی شده است. در واقع، غلبه‌ی نگاه «عدم مغایرت» به‌جای «تولید نظام اصیل»، موجب شده است که پوسته‌ی ظاهری احکام حفظ شود، اما روح عدالت محور اقتصاد اسلامی در بدنه اجرایی بانک‌ها محجور بماند.

یکی از کلیدی‌ترین آسیب‌های مفهومی، استفاده نادرست از اصطلاحات فقهی نظیر «قرض الحسنه» در سپرده‌های جاری و همچنین ابتدای نظام بانکی بر «نظریه وکالت» است که با نیازهای واقعی سیاست‌گذاری پولی سازگاری ندارد. کاربرد فرمالیستی عقد وکالت، مانع از شفافیت در تبیین حقوق و تعهدات طرفین شده و زمینه‌ی بروز مشکلات مدیریتی و نظارتی در نظام بانکی را فراهم کرده است. این خلأ آگاهی و ابهام در ماهیت حقوقی روابط، اعتماد عمومی را تضعیف نموده و بانک را به نهادی بدل کرده است که تنها به دنبال تضمین منافع خود، بدون پذیرش ریسک‌های متعارف در عقود مشارکتی است.

از منظر عملیاتی، پرداخت سودهای «علی‌الحساب» پیش از تحقق بازدهی واقعی، عملاً به تعیین نرخ ثابت برای سود منجر شده که با منطبق عقودی چون مضاربه و مشارکت در تضاد فاحش است. تمایل افراطی بانک‌ها به تخصیص منابع در قالب «عقود مبادله‌ای» به‌جای «عقود مشارکتی»، موجب شده است که ریسک سرمایه‌گذاری به‌طور کامل به مشتری منتقل شود و بانک از مسئولیت‌های حمایتی خود در قبال تولید مولد شانه خالی کند. همچنین، دریافت جریمه تأخیر تحت عناوین مختلف، همچنان یکی از چالش‌برانگیزترین موضوعات فقهی است که علی‌رغم توجیحات حقوقی، شبهه‌ی زیاده‌ی ربوی را در ذهن نخبگان و جامعه تقویت می‌نماید.

آیت‌الله شاه‌آبادی در آسیب‌شناسی کلان خود، علت اصلی این نابسامانی‌ها را حاکمیت نظام‌های اقتصادی «بیگانه» و جهل به مدیریت اجتماعی بر مبنای توحید می‌داند. از منظر ایشان، تقلید از الگوهای غربی در بانکداری منجر به ایجاد نظمی مبتنی بر قهر و غلبه شده که در آن، ثروت به‌جای گردش در میان آحاد جامعه، در دست اقلیتی مسلط محبوس می‌گردد. این وابستگی ساختاری، نه‌تنها استقلال اقتصادی مملکت را مخدوش کرده، بلکه مانع از ظهور «قوه عامله» نظام سیاسی اسلام در عرصه‌ی تأمین مالی تولید شده است.

بحران دیگر در اندیشه شاه‌آبادی، گسست پیوندهای «اخوت» و غلبه‌ی فردگرایی در بدنه فعالیت‌های تجاری است که منجر به رواج تقلب و معاملات صورتی گشته است. نبود «خیط وحدت» میان فعالان اقتصادی، موجب شده است که قوانین به‌جای آنکه ابزار تحقق عدالت باشند، به محملی برای دور زدن شرع بدل گردند. این سقوط اخلاقی در حکمرانی مالی، هزینه‌های نظارت را به‌شدت افزایش داده و نظام بانکی را به سمت بروکراسی فاسدی سوق داده است که در آن، منافع فردی بر مصالح نوعی و پیشرفت اسلام مقدم شمرده می‌شود.

نهایتاً در حوزه‌ی تجارت خارجی، تعارض میان دستورالعمل‌های داخلی و مقررات بین‌المللی (یوسی‌پی ۶۰۰)، کارآمدی ابزارهایی نظیر اعتبار اسنادی را با چالش جدی مواجه کرده است. صورتی‌سازی عقود چون جعاله و مراهجه در گشایش اعتبارات، نه‌تنها مشروعیت فقهی عملیات را مخدوش نموده، بلکه وجهه حقوقی بانک‌های ایرانی را در تعاملات خارجی تضعیف کرده است. این عدم انطباق هنجاری، ضرورت بازنگری در روش‌شناسی طراحی نظامات مالی را ایجاب می‌کند تا از افتادن در دام «اسلامی‌سازی صورتی» جلوگیری شده و نظامی منطبق با مقتضیات زمان و اصول فقه نظام مستقر گردد.

۹. نتیجه‌گیری

تحلیل یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که چالش‌های بنیادین نظام بانکی ایران، فراتر از اختلالات اجرایی یا ضعف در نظارت‌های صوری، ریشه در بن‌بست‌های روش‌شناختی دارد. گذار از وضعیت کنونی و استقرار بانکداری اصیل اسلامی، مستلزم عبور از «روش عدم مغایرت» و حرکت به سوی پارادایم «فقه نظام» است. در این چارچوب، روش «تکوین و ابداع» جایگزین اصلاحات روبنایی می‌گردد تا به‌جای انطباق ابزارهای بانکداری متعارف با قواعد فقهی، نظام پولی بر اساس مبانی توحیدی و عدالت محور بازمهندسی شود. این چرخش معرفت‌شناختی، بانک را از یک واسطه‌گر وجوه با ماهیت سوداگرانه، به سازمانی اجتماعی و کارکردی تبدیل می‌کند که تمامی اجزای آن با مقاصد کلی شریعت و مصالح نوعی جامعه هماهنگ شده است.

یکی از دستاوردهای کلیدی این مطالعه، تبیین جایگاه «اخوت دینی» به‌عنوان زیربنای حقوقی و جایگزین «نخ تسبیح ربا» در حکمرانی مالی است. ربا در نظام‌های متعارف، روابط اقتصادی را بر مدار رقابت حذفی و استثمار تنظیم می‌کند، اما در افق فقه نظام، اخوت اسلامی به‌عنوان یک حکم سیاسی و راهبردی، دانه‌های پراکنده‌ی فعالیت‌های مالی را به یک نظام منسجم و هم‌افزا پیوند می‌زند. برای تبدیل این هنجار اخلاقی به یک قاعده‌ی الزام‌آور حقوقی، استفاده از سازوکار عقد خارج لازم جهت گنجاندن شروط رفتاری و ارزشی در قراردادهای بانکی پیشنهاد می‌شود. این ابتکار حقوقی، ضمن کاهش هزینه‌های نظارت، مانع از صوری‌سازی عقود شده و سلامت قراردادی را در بدنه عملیات بانکی تضمین می‌نماید.

در لایه‌ی عملیاتی، مدل «شرکت مخمس» به‌عنوان الگوی نوین تأمین مالی و مشارکت مردم‌نهاد، پاسخی جامع به نیازهای سرمایه‌گذاری در اقتصاد اسلامی است. این نهاد مالی با تکیه بر اعتبار ناشی از اجتماع و اراده‌ی عمومی، بستری برای جذب سرمایه‌های خرد و هدایت آن‌ها به سمت پروژه‌های زیربنایی در بخش‌های تولیدی فراهم می‌آورد. سازوکار منحصر به فرد توزیع منافع در این الگو، با تخصیص سهم به صندوق‌های قرض‌الحسنه و امور فرهنگی، پیوند میان بازدهی مالی و مسئولیت‌های اجتماعی را محقق می‌سازد. بدین ترتیب، انباشت سرمایه نه به انباشت قدرت در دست اقلیتی خاص، بلکه به جریان سیال ثروت در شریان‌های جامعه و تقویت بنیه‌ی اقتصادی محرومان منجر می‌گردد.

راهبرد حکمرانی مالی بر پایه سیاست‌های «عده و عده»، ضرورت تقویت ساخت درونی قدرت اقتصادی را برای نفی سبیل بیگانگان دوچندان می‌کند. نتایج پژوهش مؤید آن است که بازسازی سرمایه انسانی متخصص و متعهد که بر پایه پیوند اخوت دینی منسجم شده باشند، بر تجهیز امکانات مادی تقدم راهبردی دارد. تربیت کارگزارانی که به اهداف تمدنی اسلام باورمند باشند، مانع از نفوذ الگوهای بیگانه و تضعیف استقلال مالی می‌شود. تجهیز امکانات مادی نیز باید با اولویت‌بندی استراتژیک در بخش‌های زراعت و صناعت دنبال شود تا نظام بانکی به‌عنوان بازوی محرک تولید ملی، در برابر تکان‌ها و تحریم‌های بین‌المللی نفوذناپذیر باقی بماند.

در عرصه‌ی تجارت بین‌الملل، همگرایی با استانداردهای نوین پولی نظیر مقررات یوسی‌پی ۶۰۰ در گشایش اعتبارات اسنادی، نباید به قیمت استحاله در نظامات غربی تمام شود. اعتبار اسنادی اسلامی باید با حفظ اصول بنیادینی چون استقلال اعتبار و تطابق اسناد، به‌گونه‌ای بازطراحی شود که ضمن تسهیل مبادلات خارجی، ابزاری برای نفی وابستگی و تقویت صادرات محصولات ملی باشد. استفاده از ظرفیت‌های حقوقی مانند ماده ۱۰ قانون مدنی برای انعطاف بخشی به عقود اسلامی در این حوزه، راهکاری هوشمندانه برای همسویی با عرف‌های جهانی در عین پایبندی به موازین آمره‌ی شرعی است که می‌تواند جایگاه حقوقی بانک‌های ایرانی را در پهنه‌ی تجارت جهانی ارتقا دهد.

در نهایت، استقرار نظام بانکی مطلوب، مستلزم اصلاحات تقنینی بنیادین و گذار از قانون عملیات بانکی بدون ربا کنونی به سمت قانون جامع حکمرانی مالی بر مبنای فقه نظام است. ایجاد نهادهای نظارتی عالیه تحت اشراف حاکمیت شرع، حذف قطعی سودهای علی‌الحساب صوری و جایگزینی آن‌ها با مشارکت واقعی در سود و زیان، از ملزومات این تحول ساختاری است. با

بازگشت به هویت اصیل اقتصاد اسلامی و بهره‌گیری از توانمندی‌های قوهی عاقله و عامله، می‌توان نظامی پولی را مستقر کرد که نه مایه طغیان و بی‌عدالتی، بلکه وسیله‌ای برای اعتلای کلمه‌ی حق و پیشرفت مادی و معنوی امت اسلامی باشد. این مدل از بانکداری مردم‌سالار دینی، ایران را به الگوی پیشرو در حکمرانی مالی نوین جهان اسلام مبدل خواهد ساخت.

ملاحظات اخلاقی

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

حامی مالی

این مقاله حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرات ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- اراکي، محسن (۱۳۹۲). *فقه نظام اقتصادی اسلام*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- اعراف، علیرضا (۱۳۹۵). *درآمدی بر اجتهاد تمدن‌ساز*. قم: مؤسسه اشراق و عرفان.
- بهشتی، سید محمد (۱۳۹۰). *شناخت اسلام*. تهران: نشر روزنه.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۴). *ترمینولوژی حقوقی*. تهران: گنج دانش.
- جمشیدی‌ها، غلامرضا و قربی، سید محمدجواد (۱۳۹۸). *راهبردهای استحکام اقتصادی نظام سیاسی اسلام از منظر آیت‌الله محمدعلی شاه‌آبادی (ره)*. *مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی*، ۸(۲)، ۷۸-۱۰۸.
- خادمان، محمود (۱۳۸۸). *مقررات جدید اعتبارات اسنادی UCP 600*. *نشریه دیدگاه‌های حقوق قضایی*، ۱۴(۴۸)، ۲۷-۶۲.
- ذوقی، محمد (۱۳۹۴). *مقررات متحدالشکل اعتبارات اسنادی UCP 600*. تهران: چاپ چاپک.
- السان، مصطفی (۱۳۹۱). *حقوق بانکی*. تهران: میزان.
- شاه‌آبادی، محمدعلی (۱۳۸۰). *سندرات‌المعارف به ضمیمه رساله شرکت مخمس*. تهران: انتشارات ستاد بزرگداشت مقام عرفان و شهادت.
- صدر، سید محمدباقر (۱۳۸۹). *اقتصادنا*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- صدر، سید محمدباقر (۱۳۹۰). *البنک اللاربیویه فی الاسلام*. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- صمصامی، حسین و داوودی، پرویز (۱۳۸۹). *به‌سوی حذف ربا از نظام بانکی: از نظریه تا عمل*. تهران: دانایی توانایی.
- عیوضلو، حسین (۱۳۹۲). *روش‌شناسی فقه نظام*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- قربی، سید محمدجواد (۱۳۹۸). *بررسی سیره نظری و عملی آیت‌الله محمدعلی شاه‌آبادی در اصلاح اقتصادی و اجتماعی*. *مطالعات تاریخی*، ۴۵-۲۶ (۶۶).
- مادرشاهی، محمد (۱۳۹۷). *آسیب‌شناسی روش عدم مغایرت در اسلامی‌سازی بانک*. *فقه نظام*، ۱(۱)، ۵۱-۷۰.

مسعودی، علیرضا (۱۳۸۹). حقوق بانکی. تهران: پیشبرد.

مطهری، مرتضی (۱۳۵۸). مسئله ربا و بانک به ضمیمه مسئله بیمه. تهران: صدرا.

موسویان، سید عباس و میثمی، حسین (۱۳۹۲). بانکداری اسلامی: مبانی نظری و تجارب عملی. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.

میرمعزی، سید حسین (۱۳۹۶). نظام اقتصادی اسلام. قم: نشر نگاه فارسی.

یوسفی، احمدعلی (۱۳۹۴). تحلیل الگوی اقتصادی آیت‌الله شاه‌آبادی. اقتصاد اسلامی، ۱۵(۵۷)، ۸۷-۱۱۲.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

References

- Alsan, M. (2012). *Banking Law*. Tehran: Mizan. (In Persian)
- A'rafi, A. (2016). *An Introduction to Civilization-Making Ijtihad*. Qom: Ishraq and Erfan Institute. (In Persian)
- Araki, M. (2013). *Jurisprudence of Islamic Economic System*. Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute. (In Persian)
- Beheshti, S. M. (2011). *Understanding Islam*. Tehran: Rozaneh Publication. (In Persian)
- Eivazlou, H. (2013). *Methodology of Systemic Jurisprudence (Fiqh al-Nizam)*. Qom: Research Institute of Hawzah and University. (In Persian)
- Jafari Langroudi, M. J. (1995). *Legal Terminology*. Tehran: Ganje Danesh. (In Persian)
- Jamshidiha, Gh., & Qorbi, S. M. J. (2019). Strategies for economic strengthening of Islam's political system from the perspective of Ayatollah Mohammad Ali Shahabadi. *Studies of Islamic Iranian Model of Progress*, 8(2), 78-108. (In Persian)
- Khademan, M. (2009). New regulations for letters of credit UCP 600. *Legal Views*, (48), 29-210. (In Persian)
- Madarshahi, M. (2018). Pathology of the "non-contradiction method" in islamicizing the bank. *Systemic Jurisprudence (Fiqh al-Nizam)*, (1), 51-70. (In Persian)
- Masoudi, A. (2010). *Banking Law*. Tehran: Pishbord. (In Persian)
- Mirmoezzi, S. H. (2017). *Islamic Economic System*. Qom: Negah-e Farsi Publication. (In Persian)
- Motahhari, M. (1979). *The Issue of Usury and Banking along with the Issue of Insurance*. Tehran: Sadra Publication. (In Persian)
- Mousavian, S. A., & Meisami, H. (2013). *Islamic Banking: Theoretical Foundations and Practical Experiences*. Tehran: Monetary and Banking Research Institute. (In Persian)
- Qorbi, S. M. J. (2019). A study of the theoretical and practical life of Ayatollah Mohammad Ali Shahabadi in economic and social reform. *Historical Studies*, (66), 26-45. (In Persian)
- Sadr, S. M. B. (2010). *Our Economics (Iqtisaduna)*. Qom: Islamic Propagation Office. (In Persian)
- Sadr, S. M. B. (2011). *The Interest-Free Bank in Islam (Al-Bank al-la-Rabawi fi al-Islam)*. Beirut: Dar al-Ta'arof. (In Arabic)
- Samsami, H., & Davoudi, P. (2010). *Toward Eliminating Usury from the Banking System: From Theory to Practice*. Tehran: Danaei Tavanaei. (In Persian)
- Shahabadi, M. A. (2001). *Shadharat al-Ma'arif with the Appendix of the Mukhammas Company Treatise*. Tehran: Foundation for the Commemoration of Mysticism and Martyrdom. (In Persian)
- Yousefi, A. (2015). Ayatollah Shahabadi's Economic Model; an Analysis. *Islamic Economics*, 15(57), 87-112. (In Persian)
- Zoghi, M. (2015). *Uniform Customs and Practice for Documentary Credits (UCP 600)*. Tehran: Chabok Publishing. (In Persian)